

JANUSZ CYPRIAN MORYC OFM

SZTUKA W SŁUŻBIE „GEOGRAFII ZBAWIENIA” —
UWAGI O PROJEKCIE I POCZĄTKACH BUDOWY
KALWARII PLENEROWEJ W SZAROGRODZIE NA PODOLU

WSTĘP

Rozległe obszary Ukrainy, na których 25 lat temu odnowiono sieć administracyjną Kościoła rzymskokatolickiego, są obecnie wielkim „placem budowy”¹. Z ogromnym poświęceniem podnosi się ze zgliszcz nie tylko dawne bezcenne zabytki sztuki sakralnej, ale także zakłada się nowe miejsca kultu: sanktuaria, ośrodki pielgrzymkowe i domy formacji duchowej. Wyśilek odbudowy, możliwy dzięki ustaniu fizycznych i ideologicznych represji, dokonuje się jednak w sytuacji nowej wojny kulturowej, w której nieprzyjaciel poważne zagrożenia ukrywa pod atrakcyjnym kostiumem „wyluzowania”, rozrywki oraz szeroko rozumianej „lekkostrawnej” kultury popularnej². Najbardziej ewidentnym wyróżnikiem niewątpliwie złożonej jej struktury jest gwałtowne przyspieszenie tempa życia, nerwowość, zmienność oraz uleganie przelotnym modom, wynikającym w pewnej mierze z „przeładowania komunikacyjnego” i powszechnego zagubienia³. Współczesny

Dr JANUSZ CYPRIAN MORYC — Katedra Dialogu Religii i Alternatywnych Ruchów Religijnych, Instytut Kulturoznawstwa na Wydziale Filozofii KUL; adres do korespondencji: Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: moryc@kul.lublin.pl

¹ Tekst jest zapisem referatu i prezentacji multimedialnej przedstawionej podczas sesji naukowej zorganizowanej z okazji jubileuszu 25-lecia reaktywowania administracji Kościoła katolickiego na Ukrainie w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Kijowsko Żytomierskiej w Worzelu w dniach 28–30 kwietnia 2016 r. Autor został zaproszony do przedstawienia tematu jako odpowiedzialny za projekt artystyczny i ikonograficzny sanktuarium w Szarogrodzie.

² Lanza DEL VASTO, *Ku życiu wewnętrznemu*, tłum. Marek Przepiórka (Kraków: Wydawnictwo WAM, 1996), 50; Dawid KUSPIT, *Koniec sztuki*, tłum. Janusz Borowski (Gdańsk: Muzeum Narodowe, 2006), 178.

³ Stefan MORAWSKI, „Sztuka masowa a elitarna. Za i przeciw”, w: *Polska popularna kultura artystyczna* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977), 91.

dyskurs publiczny niewiele ma wspólnego z namysłem kontemplacyjnym — raczej w przeważającej mierze przyjął formę osobliwego widowiska, które jakby chciało „zabawić nas na śmierć”⁴. Wyzwaniem chwili staje się problem obrony wartości kultury wysokiej, której zależy na tożsamości człowieka, wartości jego więzi społecznych i przyszłości świata⁵.

Dramatyczne tło kulturowe, którego szczegółowa analiza nie jest możliwa w ramach krótkiej prezentacji, domaga się zaakcentowania strategicznej wagi działań na rzecz kontemplacji oraz obrony wartości wysokich i uniwersalnych, albowiem „wszystko warte zachodu zaczyna się w mistycyzmie, a kończy w działaniu”⁶. Ten właśnie cel przyświeca budowie sakralnego kompleksu plenerowego kalwarii szarogrodzkiej.

W artykule nakreślone zostaną zasadnicze założenia projektu, do których należą bogate tradycje pasyjných ośrodków pielgrzymkowych, szczególnie franciszkańskich, następnie wskazania liturgiczno-pastoralne Kościoła dotyczące sposobów aranżacji artystycznej i ikonografii ośrodków kultu pasyjnego w konfrontacji z lokalnymi uwarunkowaniami kulturowymi. Te ostatnie zostaną rozpatrzone w aspektach pozytywnych, wartościowych i niejednokrotnie unikatowych, ale także w wymiarze negatywnych zjawisk, które przynosi wyzuta z wrażliwości kontemplacyjnej kultura masowa.

1. HISTORIA SANKTUARIUM

Inicjatywa budowy sanktuarium pasyjnego na wzór dawnych kalwarii plenerowych zrodziła się we wspólnocie franciszkanów kilka lat po objęciu przez nich opieki duszpasterskiej nad jednym z największych ośrodków katolickich i duszpasterstwa Polaków na terenie Ukrainy, którym jest parafia św. Floriana w Szarogrodzie. W pierwszych dniach lipca 2008 r. w tutejszym klasztorze franciszkanów spotkała się kilkusobowa grupa robocza celem zaopiniowania wstępnych projektów kaplic kalwaryjskich. Zespół ten został powołany przez o. Herculana Piotra Malczuka OFM (zm. 2016), przełożonego franciszkańskiej prowincji zakonnej p.w. św. Michała Archa-

⁴ Neil POSTMAN, *Zabawić się na śmierć. Dyskurs publiczny w epoce show-businessu*, tłum. Lech Niedzielski (Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, 2002) — cyt. za: Richard ROHR, *Poruszyć światem. Kontemplacyjna postawa i modlitwa działania*, tłum. Andrzej Ziółkowski (Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów, 2013), 24.

⁵ Tadeusz BORUTKA, „Prymat wartości duchowych i znaczenie kultury w życiu społecznym według Jana Pawła II”, *Analecta Cracoviensia* 35 (2003): 117.

⁶ R. ROHR, *Poruszyć światem*, 25.

niola na Ukrainie⁷. W grupie znaleźli się przedstawiciele duchowieństwa i świeckich: koordynator prac Włodzimierz Borecki, inżynierowie i architekci: Mikołaj Lisinia, Mikołaj Gwlicki, Konrad Weśniuk, autor projektów artystycznych i koncepcji teologicznej o. Cyprian Moryc OFM, specjalista ogrodnik Marek Kopacki, kierownik prac i proboszcz parafii św. Floriana o. Albert Turowski OFM (zm. 2017). Obradom przewodniczył ordynariusz diecezji kamieniecko-podolskiej, bp Leon Dubrawski OFM. Po zaaprobowaniu ogólnej koncepcji architektury kaplic stacyjnych oraz ich układu przestrzennego członkowie zespołu obejrżeli teren pod budowę założenia, pozyskany od prywatnych darczyńców⁸.

Komisja wyraziła życzenie, by autor całościowego projektu kalwarii przyjął jako podstawowe kryterium odniesienia i źródło inspiracji dawne sanktuaria pasyjne z ich bogatym programem teologicznym i artystycznym, a szczególnie Kalwarię Zebrzydowską w Ziemi Krakowskiej⁹. W późniejszych uwagach konsekwentnie podnoszono postulat uszanowania wrażliwości miejscowych katolików oraz pielgrzymów, gdyż to ich duchowe potrzeby miały ostatecznie zadecydować o ogólnych kierunkach koncepcji planistycznej sanktuarium. Parafia szarogrodzka, skupiająca dziś ponad trzy tysiące wiernych, należy do ważnych ośrodków życia religijnego i tradycji polskich na Ukrainie. Stan ten zawdzięcza gorliwości wielu pokoleń duszpasterzy oraz wiernych, którzy z ogromnym poświęceniem bronili swej świątyni przed zamknięciem przez funkcjonariuszy władzy ludowej¹⁰.

Niewątpliwie do umocnienia wiary miejscowych katolików przyczynił się Adam Chmielowski, św. Brat Albert, który w latach 1882–1884 wielokrotnie odwiedzał Szarogród¹¹. To m.in. tutaj niedoszedł jezuita, wdzięczny miejsco-

⁷ Okoliczności powrotu franciszkanów na Ukrainę przybliży artykuł: Aleksander SITNIK, „Obecność Zakonu Braci Mniejszych (Bernardynów) na terenach dzisiejszej Ukrainy (1460–1993)”, w: Семінар. 10 років Кустодії св. Михаїла Архангела Ордену Братів Менших в Україні [Seminar. 10 rokiv Kustodii sv. Mikhaïla Arkhanhela Ordeny Brativ Menshikh v Ukrainy], 66–71 (Вінниця [Vinnitsya]: bw., 2004), 66–71; Kazimierz ŻUCHOWSKI, „Dzieje bernardynów na Ukrainie”, *Pielgrzym Kalwaryjski* 18 (2003): 13–15.

⁸ Listę fundatorów zamieszcza Шаргород відтворює пам’ятки Єрусалима [Sharhorod vidtvoryuye pam’yatky Yerusalyma] (Вінниця [Vinnitsya]: bw., 2008).

⁹ Janina DZIK, „Kalwaria, albo Nowe Jeruzalem’ — egzemplifikacja idei”, *Studia Franciszkańskie* 14 (2004): 61–107; CHADAM, Augustyn. „Architekt budowli kalwaryjskich Paweł Baudarth”. *Pielgrzym Kalwaryjski* 22 (2004): 24–24.

¹⁰ Яніна МАТВИЄЦ [Yanina MATVIYETS], „Історія Парафії, Шаргород. Парафія Св. Флоріана – 1930–1961” [Istoriya Parafiyi, Sharhorod. Parafiya Sv. Floriana 1930–1961], rękopis w archiwum klasztoru w Szarogrodzie.

¹¹ *Pisma Adama Chmielowskiego (św. Brata Alberta) (1845–1916)*, oprac. Alfons Scheltz, wyd. 2 (Kraków: Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, 2004), 14.

wemu proboszczowi Leonowi Pogorzelskiemu za pomoc w wyjściu z emocjonalnej i duchowej „zapaści”, oddawał się lekturze pism mistyków hiszpańskich i franciszkańskich¹². Szczególnie zafascynowała go reguła trzeciego zakonu św. Franciszka. Dochodząc do pełni sił po przebytej depresji, ten wybitny artysta odnawiał w okolicznych kościołach zniszczone obrazy oraz z entuzjazmem promował wśród ludności katolickiej ideę życia tercjarskiego. Po latach Chmielowski, już jako Brat Albert, niezwykle ciepło i życzliwie wspomni ks. prałata Pogorzelskiego: „[...] był tak dobry i łaskawy dla mnie, jak nikt więcej być nie może”¹³. Ten ważny epizod albertyński postanowiono upamiętnić na ścianach kaplicy stacyjnej zwanej *Palacem Piłata* mozaikową repliką obrazu *Ecce Homo*. Osobowość św. Brata Alberta w trwały sposób nazaczyła te kresowe strony rysem Biedaczyny z Asyżu¹⁴.

Wiek później przybyli do Szarogrodu franciszkanie, by objąć posługę duszpasterską w kościele św. Floriana i w kilkunastu okolicznych placówkach. W ślad za nimi dotarły tu także siostry albertynki. Franciszkanie, poszukując najlepszej strategii duszpasterskiej, odwoływali się do doświadczeń własnej tradycji, szczególnie pobożności pasyjnej, którą poznawali od strony teoretycznej i praktycznej podczas studiów w seminarium duchowym w Kalwarii Zebrzydowskiej. To ważne sanktuarium pasyjne było na ziemiach polskich pierwszą i wzorcową imitacją Jerozolimy palestyńskiej¹⁵.

2. SZTUKA WOBEC GEOGRAFII I HISTORII ZBAWIENIA

Podstawowe cele pastoralne, które przyświecają duszpasterzom — ewangelizacja i działalność katechetyczno-formacyjna — mogą być osiągnięte z większym skutkiem za pomocą różnych dyscyplin sztuki¹⁶. Od początku swego istnienia zakon franciszkański posługiwał się sztuką jako narzędziem szerzenia chwały Bożej oraz przybliżania prawd wiary wiernym, zwłaszcza

¹² Zdzisław RYN, „Brat Albert Chmielowski — portret psychologiczny”, *Nasza Przeszość* 67 (1987): 91–117.

¹³ Ibidem, 68.

¹⁴ Maria WINOWSKA, *Święty Brat Albert. Opowieść o człowieku, który wybrał większą wolność* (Kraków: Nakładem Sióstr Albertynek, 1992), 92–101; Oskar Stanisław CZARNIK, „Adam Chmielowski – święty Brat Albert a Ziemia Podolska”, *Głos Brata Alberta* 84 (2016), nr 1: 24–33.

¹⁵ Anna MITKOWSKA, *Polskie Kalwarie* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2003), 62.

¹⁶ Zagadnienie omówiłem szerzej w: Cyprian Janusz MORYC, „Ars Christiana oraz jej rola w formacji ludzko-chrześcijańskiej społeczeństwa”, w: *Семинар. 10 років Кусподії св. Михайла Архангела*, 89–106.

ludziom prostym i niepiśmiennym. Ważną rolę sztuki w ewangelizacji i kulcie podkreślał św. Bonawentura (zm. 1274), generał zakonu, mistyk-filozof. Święty ten uważał, że obrazy mają ogromną siłę perswazji, zdolną budzić uczucia religijne, a nawet nawracać opornych. Dzięki spostrzeżeniom św. Bonawentury w świątyniach franciszkańskich coraz więcej miejsca oddawano dziełom, które przyjmowały formę rozbudowanych traktatów teologicznych. W rozprawie *De imagine Dei* uczony zakonnik przyrównuje Stwórcę do artysty, który rzeźbi i maluje: „Człowieku, pomalował cię Pan, Bóg twój. Masz dobrego artystę malarza. Nie niszczyć dobrego malowidła jaśniejącego nie purpurą, lecz prawdą; ukształtowanego nie woskiem, lecz łaską”¹⁷. Tak kształtowana pobożność franciszkańska pomagała dostrzegać pierwiastki świętości nie tylko w człowieku, najpiękniejszym dziele Boga, ale także w przyrodzie, której motywy weszły na trwałe do malarstwa i rzeźby¹⁸.

Doktor Seraficki, bazując na wypracowanej już w starożytności drodze poznania Boga poprzez piękno — *Via pulchritudinis*, uczył patrzenia kontemplacyjnego, które prowadziło do podziwu i oddawania chwały Stwórcy wszelkiego piękna: „Ten [...], kto nie widzi niezliczonych wspaniałości stworzeń, jest ślepy; ten, kogo nie budzą rozliczne głosy, jest głuchy; ten, kto za te wszystkie cuda nie chwali Boga, jest niemy; ten, kogo te wszystkie znaki nie prowadzą do pierwszej zasady, jest głupcem”¹⁹.

Wypróbowane na przestrzeni wieków doświadczenie sztuki religijnej i sakralnej współcześnie nie traci na aktualności, a wobec coraz mocniej zauważanego zwrócenia się społeczeństw ku obrazowi i potężnym środkom perswazji wizualnej wręcz nabiera nowego znaczenia²⁰. Istotnej roli sztuki w kształtowaniu postaw ludzkich bronił św. Jan Paweł II (zm. 2005). Jego ogromny wkład do dialogu współczesnego Kościoła z artystami i ludźmi kultury streszcza chyba najtrafniej zdanie: „świat bez sztuki naraża się na to, że będzie światem bez miłości”²¹. O wadze problematyki piękna wcielonego w żywe formy twórczości świadczy obecność tychże zagadnień w homilii

¹⁷ ŚW. BONAWENTURA, *Obraz Boży (De imagine Dei)*, tłum. Kazimierz Żuchowski, w: IDEM, *Pisma ascetyczno-mistyczne*, oprac. zbiorowe (Warszawa: ATK, 1984), 296–299.

¹⁸ Dawid FREEDBERG, *Potęga wizerunków. Studia z historii i teorii oddziaływania*, tłum. Ewa Klekot (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005), 165.

¹⁹ BENEDYKT XVI, „Teologia św. Bonawentury. Katecheza wygłoszona w czasie audiencji generalnej 17 marca 2010 roku”, *Studia Franciszkańskie* 20 (2010): 58.

²⁰ Stanisław WOJCIECHOWSKI, „Locus theologicus kultury wizualnej”, w: *Miejsca teologiczne w kulturze wizualnej*, red. Witold Kawecki, Katarzyna Flader-Rzeszowska i in. (Kraków, Warszawa: Wydawnictwo Scriptum, 2013), 32–39.

²¹ JAN PAWEŁ II, *Wiara i kultura. Dokumenty, przemówienia, homilie*, red. Marian Radwan (Rzym: Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej. Fundacja Jana Pawła II, 1986), 251.

papieża Benedykta XVI, ogłoszonej z okazji inauguracji pontyfikatu: „Nie ma nic piękniejszego, jak być dotkniętym i zaskoczonym przez Ewangelię, przez Chrystusa. Nie ma nic piękniejszego, jak poznać Go i pobudzać innych do przyjaźni z Nim”²². „Wezwania” następców św. Piotra są szczególnie apelem do artystów i ludzi wierzących oddających się szeroko pojmowanej twórczości, gdyż to oni zostali przez Opatrzność Bożą wyposażeni w wyjątkową wrażliwość, w charyzmat piękna, sprawiający, że sztuka sakralna, którą tworzą, „zdolna jest w jakiejś mierze ukazać nieskończone piękno Boga”²³.

Trudno w tak krótkim studium należycie docenić znaczenie środków artystycznych w dziele szerzenia wiary, co zresztą nie jest jego celem. Istotę wzajemnej zależności kategorii przynależnych do świata wiary i świata sztuki trafnie ujął Abraham Joshua Heschel (zm. 1972). Przywołanie w tym miejscu wypowiedzi najwybitniejszego chasydzkiego teologa wydaje się nie tylko usprawiedliwione, ale i jak najbardziej słuszne zarówno dla trafności tych uwag, jak i ze względu na żydowsko-chasydzkie korzenie kultury Szarogrodu. Uczony, choć wyrósł z tradycji aikonicznej, nie waha się zauważyć z właściwym sobie poetyckim polotem, jak bardzo religia i sztuka są sobie potrzebne:

Zostały sobie poślubione. Sztuka stała się partnerką religii, a ich intymny związek okazał się niezwykle płodny. Jedynie dzięki religii i kultowi świadomość wyższych praw mogła dojrzeć i zostać narzucona „artyście, który w przeciwnym razie puściłby wodze wyobraźni stylu”. Religia i kult inspirowały artystę do wykonywania wizerunków pełnych majestatu, wspaniałych świątyń i napawających czcią ołtarzy, które z kolei pobudzały serce oddających cześć do większej pobożności²⁴.

W dalszej części swej wypowiedzi Heschel zauważa, że wielkie fenomeny religii i sztuki poniosłyby niepowetowane straty, gdyby zachowały neutralność, a tym bardziej dystansowały się od siebie:

Czymże byłaby sztuka bez religijnego zamysłu tajemnicy i tego, co najważniejsze, a zarazem jakże ponura byłaby religia bez bohaterskich prób artysty, by to, co tajemnicze, wcielić w formy widzialne, by wyprowadzić wizję z ciemności serca i bezmiar nieobecności Bóstwa wypełnić światłem ludzkiego geniuszu.

²² Problematykę nakreślił szerzej abp Stanisław Ryłko, Przewodniczący Papieskiej Rady ds. Świeckich, „Ukazywać piękno Chrystusa współczesnemu światu”, III Ogólnopolski Kongres Ruchów i Stowarzyszeń Katolickich, Warszawa 16-17 czerwca 2007.

²³ Konstytucja o Liturgii *Sacrosanctum Concilium* (KL), 122.

²⁴ Abraham Joshua HESCHEL, *Człowiek szukający Boga. szkice o modlitwie i symbolach*, tłum. Violetta Reder (Kraków: Znak, 2008), 160.

Prawica artysty usycha, kiedy zapomina on o tym, że Bóg jest najważniejszy, a serce religijnego człowieka nie jeden raz ogarnęła drętwota, gdy zabrakło śmiałej ręki artysty. Sztuka zdawała się jedynym objawieniem wobec przepastnego milczenia Bóstwa. Widok wielkich dzieł sztuki wprawia nas w podziw. W najgłębszym sensie tych słów przedstawiają one ludzką próbę wysławiania dzieł Bożych²⁵.

4. SAKRALIZACJA PRZESTRZENI

Egzystencja człowieka związana jest z realiami czasu i przestrzeni, które ten chce rozpoznawać i porządkować. Kategorie czasoprzestrzenne mogą wiązać się z doświadczeniem negatywnym (*profanum*) lub pozytywnym (*sacrum*). Człowiek religijny dąży do wartości *sacrum* m.in. poprzez wysiłek oczyszczenia i transformacji odziedziczonego środowiska²⁶. Sakralizacja czasu i przestrzeni należy do istotniejszych gestów kulturowych i twórczych, które podejmowano u początków niemal każdej inicjatywy budowlanej Kościoła, a z całą pewnością była ona wartością konstytutywną przy narodzinach sanktuarium²⁷.

Te powszechnie znane stwierdzenia w całej pełni odnoszą się do interesującego nas terytorium Podola, gdyż było ono u zarania swych dziejów częścią większej enklawy kulturowej, która określiła swe najgłębsze duchowe aspiracje poprzez miano Świętej Rusi²⁸. Tak śmiały krok, będący wyrazem świadomości religijnej i odzwierciedleniem porządku nadprzyrodzonego, miał jeden tylko precedens w skali globalnej — w Palestynie, nazwanej Ziemią Świętą ze względu na historyczne i geograficzne objawienie się Boga. W wieku XX na dawnym terytorium Świętej Rusi materialne znaki *sacrum* zostały niemal całkowicie zdewastowane i usunięte przez aparat komunistycznych opresji. Poczucie świętości usiłowano również usunąć z umysłów i serc ludzi. Choć jeszcze społeczeństwo nie uwolniło się ze znamion minionego „szaleństwa” ideologii zła, dopuszczalna

²⁵ Ibidem, 161.

²⁶ Jean HANI, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, tłum. Adam Q. Lavique (Kraków: Znak, 1994), 33.

²⁷ O relacji *sacrum–profanum* na przedmieściach Szarogrodu zob. Cyprian Janusz MORYC i Marek KOPACKI, „Odzyskiwanie *sacrum*. Aranżacja franciszkańskiej kalwarii plenerowej w Szarogrodzie”, w: *Człowiek w przestrzeni sakralnej. Liturgia i sztuka*, red. Grażyna Ryba (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015), 146–163.

²⁸ Sonia SZOSTAKIEWICZ, „Święta Ruś i Trzeci Rzym”, *Frona* 11/12 (1998): 46; Dorota PIEKARSKA-WINKLER, „Idea ‘Świętej Rusi’ i reformatorska działalność Piotra Wielkiego”, *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 12 (2005), nr 2: 84.

i nieodzowna odbudowa waloru sakralnego wiąże się obecnie z nowymi, zaskakującymi trudnościami. Ich źródłem są z kolei globalne procesy banalizowania i lekceważenia wysokich kategorii kulturowych oraz zastępowania ich substytutami popkulturowymi²⁹. Najczęstszym zamiennikiem dawnego, autentycznego sanktuarium bywa dziś galeria handlowa, stylizowana magicznie i „mistycznie” poprzez centralność, równowagę i symetrię, jako świątynia nowej religii konsumpcjonizmu³⁰.

Przytoczony przykład reprezentuje jedynie część złożonych kontekstów współczesnej kultury, które stały się wyzwaniem dla dzieła odbudowy zniszczonego *sacrum*. Poszukując odpowiedniej lokalizacji kalwarii podolskiej, początkowo zamierzano niejako „uciec od problemu”, przenosząc projekt poza socrealistyczne gmachy przedmieść Szarogrodu na rozległe i malownicze nieużytki w wiosce Roskosz — enklawie ciszy i naturalnego piękna, oddalonej kilka kilometrów od Szarogrodu. Plan ten jednak został zaniechany ze względu na unikatowe walory topograficzne i kulturowe miasta Zamoyskich, które pozostają czytelne w ogólnej panoramie, gdy przymknie się oko na rejon nowocześniejszych przedmieść. W drodze kompromisu wybrano teren malowniczej doliny oraz zachodnie zbocza góry Murafskiej. Przestrzeń ta łączy się z historyczną starówką Szarogrodu, a następnie przebiega wąskim zakolem poza podmiejską zabudowę, co odpowiada tradycyjnym koncepcjom imitacji Jerozolimy z ich wiernym odwzorowaniem wyprowadzenia Chrystusa na wzgórze poza miasto, z którego mógł widzieć przed śmiercią na krzyżu mury Świętego Miasta³¹.

Pierwotny układ architektoniczny Szarogrodu — niegdyś kwitnącego ośrodka na szlaku handlowym z Mołdawii do Braclawia i drugiej twierdzy Podola po Kamieńcu Podolskim — uległ w znacznej mierze zatarciu. Pewne wyobrażenie o najstarszej koncepcji militarnej założenia daje mapa Beauplana z XVII stulecia. Na rysunku czytelne są geometryczne rzuty dwu odrębnych układów urbanistycznych rozłożonych symetrycznie w widłach rzek Moraszki i Kiełbaśnej i połączonych mostem³². Resztki fortyfikacji

²⁹ Andrzej OSEKA, *Spojrzenie na sztukę* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1987), 19.

³⁰ „Pewien robotnik uczestniczący w otwieraniu McDonalda w Moskwie mówił o nim «jakby to była katedra w Chartres» [...], miejsce, gdzie się doznaje niebiańskiej radości”. George RITZER, *Magiczny świat konsumpcji*, tłum. Ludwik Stawowy (Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, 2001), 23.

³¹ *Atlas miejsc biblijnych*, red. Barry J. Beitzel, tłum. Krzysztof Jan Drozdowski (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008), 442–445.

³² Jacek FEDUSZKA, „Fortyfikacyjna działalność hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego (1542–1605). (Zamość – Szarogród)”, *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne* 2 (2005): 37.

i murów obronnych, późnogotycka baszta oraz zamek Zamoyskich prezentują dziś jedynie nikły cień dawnej świetności. Za symbol upadku może posłużyć renesansowa bożnica (prawdopodobnie dzieło Bernardo Morando), w której władza ludowa urządziła wytwórnię alkoholu. Od strony konserwatorskiej sprofanowana synagoga przedstawia stan opłakany³³. Podobnie żydowski *sztetl* (małe skupisko miejskie z charakterystycznymi budowlami), który pustoszeje, popada w ruinę i bezpowrotnie znika³⁴.

Po starym ratuszu i kamienicach mieszczańskich na rynku pozostał już tylko obszerny plac, zamknięty od północy murem monastynu z malowniczymi basztami. Klasztor ten poddany obecnie jurysdykcji prawosławia moskiewskiego dysponuje dwoma świątyniami o interesującej architekturze neoklasycyzmu: św. Mikołaja z XVIII wieku oraz Najświętszej Maryi Panny z 1829 r. Drugą cerkiew zbudowano, wzorując się na soborze św. Aleksandra Newskiego w Petersburgu³⁵. Budowla spełniła aspiracje fundatorów i architekta, a jej okazałe złociste kopuły wciąż dominują w zmieniającej się panoramie miasta. Nie ustępuje im jedynie od strony wschodniej surowa i szlachetna bryła kościoła św. Floriana. Jedyną ozdobę budowli, utrzymanej w typie późnorenesansowej bazyliki, stanowi bezwieżowa fasada z pilastrami, niszami i charakterystycznym lubelskim szczytem. Jeszcze na rysunku Napoleona Ordy z 1874 r. można dostrzec skromną sygnaturkę wieńczącą połąć prezbiterium³⁶. Obecnie brak tej wieżyczki znacznie pomniejsza udział historycznie ważnej budowli w kreowaniu panoramy miasta.

Kościół św. Floriana, zgodnie z jego historyczną rolą, będzie stanowił topograficzne centrum przestrzenno-krajobrazowego kompleksu sanktuarium, odpowiadające także pierwszoplanowej roli duchowego centrum kultu, a zwłaszcza celebracji eucharystycznej. Budowla wymaga jednak interwencji konserwatorskiej.

³³ Dmytro ANTONIUK, „Polskie zamki i rezydencje na Ukrainie. W Szarogrodzie i Barze”, *Słowo Polskie* 39 (2015), nr 10: 8; *Сім чудес Вінниччини, Альбом* [Sim chudes Vinnychchynu, Al'бом], відп. Катерина Висоцька, 2-ге вид. [vidp. Kateryna Vysots'ka, 2-he vyd.] (Вінниця: Друк ФОП Добринська М.Г., 2011 [Vinnytsya: Druk FOP Dobryns'ka M.H., 2011]), 23.16.

³⁴ Дмитрий Васильевич МАЛАКОВ [Dmitriy Vasil'yevich MALAKOV], *По восточному Подолью* [Po vostochnomu Podol'yu, ot Zhmerinki do Mogileva-Podol'skogo] (Москва: Искусство [Moskva: Iskusstvo], 1988), 100-101.

³⁵ *Визначні пам'ятки вінничини* [Vyznachni pam'yatky vynychny], ред. Степан Нешик [red. Stepan Neshyk] (Вінниця [Vinnytsya]: bw., 2011), 130–131.

³⁶ Zofia KUCIELSKA i Zofia TOBIASZOWA, *Rysunki Napoleona Ordy. Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów MNK* (Warszawa: PWN, 1975), poz. 704.

Świątynię fundował Jan Zamoyski, o czym przypomina reprezentacyjny portret hetmana w zakrystii, będący dziewiętnastowieczną, wierną kopią obrazu na zamku w Lesku³⁷. Konsekracji kościoła dokonał w 1636 r. biskup kamieniecki Paweł Wołucki. Zniszczona przez Kozaków, doczekała się odbudowy dopiero w 1717 r. Władze sowieckie w 1930 r., w imię walki z religią, urządziły w świątyni magazyn zbożowy oraz rzeźnię³⁸. Całkowitej dewastacji uległo wtedy wyposażenie nawy głównej, a przede wszystkim klasycystyczny ołtarz główny w prezbiterium, gdzie otwarto szałet miejski (!). Dzięki odważnej walce lokalnej społeczności katolików kościół został udostępniony do kultu w 1942 r.³⁹ Głównego ołtarza jednak do dziś nie udało się odbudować.

Zasadnicze rozwiązania planistyczne starówki (przede wszystkim luźny układ zabudowy, gdzie pojedyncze domy otacza przestrzeń ogrodowa, a prześwity pozwalają dostrzec hierarchiczny układ budowli), w którym nad każdą dzielnicą dominują świątynie, prezentuje charakterystyczną dla Świętej Rusi koncepcję miasta idealnego, mającego przypominać wzorcowe metropolie ziemskie — Jerozolimę i Konstantynopol, a jednocześnie budzić w wiernych nostalgię za Jeruzalem Niebiańskim⁴⁰. Walory zabytkowych budowli Szarogrodu zostały wzięte pod uwagę w projekcie kaplic stacyjnych tak, by nowe obiekty nie powodowały dysonansu estetycznego w tkance topograficzno-urbanistycznej, ale także by dobrze wpisały się w jerozolimski charakter miejsca. *Topos* miasta świętego, idealnego ośrodka, który zorganizowano na wzór Jerozolimy, stanowi wyjątkowo dogodną przestrzeń dla aranżacji kompleksu pielgrzymkowego w typie pasyjnym i imitacyjnym⁴¹.

Wspomniany wcześniej obszar pod budowę ogrodu modlitwy o powierzchni kilkunastu hektarów pozyskano nieodpłatnie od prywatnych darczyńców. Stanowi on malowniczą mozaikę dawnych poletek uprawnych

³⁷ Tatiana O. TREGUBOWA, „O urbanistyce i architekturze Szarogrodu”, *Biuletyn Historii Sztuki* 57 (1995), nr 3-4: 241.

³⁸ Józef SZYMAŃSKI, *Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941-1964* (Lublin: Norbertinum, 2003), 269; Leon KARŁOWICZ, *Ciemista droga. Życie i działalność o. Martyniana Darzyckiego OFM na Ukrainie, więźnia Kołomy* (Kraków: Calvarianum, 1997), 132.

³⁹ L. KARŁOWICZ, *Ciemista droga*, 131–138.

⁴⁰ Olena OLJNIK i Janusz CHODORKOWSKI, „Jerozolima w architekturze i urbanistyce dawnej Rusi”, w: *Jerozolima w kulturze europejskiej*, red. Piotr Paszkiewicz i Tadeusz Zadrożny (Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1997), 264.

⁴¹ O koncepcji miasta idealnego zob. Bartłomiej GUTOWSKI, *Przestrzeń marzycieli. Miasto jako projekt utopijny* (Warszawa: b.w., 2006), 47–57; Zbigniew PASZKOWSKI, *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną* (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2011); Stanisław KOBIELUS, „Niebieska Jerozolima – temat biblijny w sztuce”, *Studia Theologica Varsaviensia* 23 (1985), nr 1: 85–107.

i pastwisk w dolinie rzeki Kielbaśna oraz na łagodnych zboczach wzgórza Murafskiego. Przetrwiał tu cenny starodrzew oraz dawny nieregularny układ dróg gospodarczych, miedze, płoty, a przede wszystkim na poły idylliczny i sielankowy krajobraz, któremu unikalnego już kolorytu przydają stadka gęsi, pasące się bydło, a także źródło krystalicznie czystej wody i tradycyjne uprawy prowadzone przez ludzi w podeszłym wieku. Wyjątkowe walory terenu, który ma zostać przemieniony w imitację jerozolimskich szlaków cierpiącego Chrystusa, stanowią nie lada wyzwanie dla projektantów założenia. Ochrony domagają się tu niemal wszystkie naturalne komponenty środowiska. Jak dotychczas udało się włączyć w system szlaków modlitewnych dawne drogi bez większych zmian ich przebiegu. Gorzej wygląda sytuacja starych drzew, które dla niewtajemniczonych w kulisowe rozwiązania przestrzeni po prostu zasłaniają widok.

Walog sakralny terenu, który — zgodnie z projektem — będzie sukcesywnie przemieniany w ogród modlitwy⁴², podnoszą znacznie otaczające go z trzech stron cmentarze. Najstarszy z nich położony jest w pobliżu ulicy św. Floriana w granicach starego miasta. Tu, pośród luźno rozrzuconych na łagodnym zboczu *macew*, wyróżnia się współczesna kaplica (*ohel*) z grobami świątobliwych cadyków, uczniów wielkiego Szem Towa (zm. 1760), rabina i cadyka, jednego z twórców chasydyzmu na terenach dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. Druga, o wiele rozleglejsza i młodsza nekropolia zajmuje zbocze góry Murafskiej. Groby są tu ustawione bardzo ciasno, a wśród *macew* występują również pomniki nagrobne odbiegające od żydowskiej sztuki sepulkralnej i zbliżone do klasycystycznych nagrobków chrześcijańskich⁴³.

Na przeciwnym wzgórzu rozciąga się obszar cmentarza katolickiego i sąsiadującej z nim nekropolii prawosławnej. W kwaterach katolickich wyróżniają się dziewiętnastowieczne nagrobki z tablicami w języku polskim. Tuż przy bramie cmentarza przetrwała kaplica fundowana w 1800 r. przez Mateusza Walewskiego. W jej ściany wmurowano liczne tablice, m.in. epitafium fundatora i zmarłych w Szarogrodzie kapłanów, miejscowych duszpasterzy. W ołtarzu głównym kaplicy umieszczono grupę Ukrzyżowania, wykonaną przez miejscowego rzeźbiarza amatora Ludwika Sawickiego.

Szarogrodzkie nekropolie, oprócz właściwych miejsc pochówku uniwersalnych zadań pielęgnacji pamięci i modlitwy, wzbogaca wyjątkowo ważny walor ochrony tożsamości etnicznej i religijnej miasta na skrzy-

⁴² Zofia WŁODARCZYK, „Ogrody biblijne”, *Peregrinus Cracoviensis* 15 (2004): 31–59.

⁴³ Monika KRAJEWSKA, „Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce”, *Polska Sztuka Ludowa – Konteksty* 43 (1989), z. 1-2: 49–50.

żowaniu kultur⁴⁴. Trzeba jednak z przykrością zauważyć, że nawet i na to miejsce wiecznego odpoczynku, wdarł się kicz w postaci niegustownych kliszowo identycznych nagrobków. Niestety współczesne pochówki są urządzane w starych kwaterach, tuż obok dawnych pomników nagrobnych.

5. OGRÓD MODLITWY — INTEGRACJA PRZESTRZENI I KULTURY

Kalwarie zrosły się z pejzażem krajów katolickich, zwłaszcza na terenach północnych Włoch i Europy Środkowej⁴⁵. Kompleksy te zaczęto wznosić już w okresie wypraw krzyżowych jako pamiątki jerozolimskie starannie wkomponowane w warunki topograficzne, dobierane według kryterium podobieństwa do konfiguracji przestrzennej Jerozolimy. Szczególny wzrost zainteresowania kompleksami kalwaryjskimi nastąpił po Soborze Trydenckim (1545–1563). Sanktuaria pasyjne, promowane zwłaszcza przez franciszkanów, przyciągały tysiące wiernych nie tylko bogactwem nabożeństw urozmaiconych inscenizacjami epizodów pasji Chrystusa, ale także naturalnym pięknem terenu oraz architekturą i wystrojem kaplic stacyjnych i kościołów odpustowych. Rozpamiętywanie cierpień Zbawiciela na trasach modlitewnych kalwarii łączono najczęściej w ścisły sposób z nabożeństwem do Maryi, czemu służyły dodatkowe szlaki modlitewne, zwane „Drózkami Matki Boskiej Bolesnej”, analogicznie do określenia „Drózek Pana Jezusa”⁴⁶. Kaplice maryjne wzbogacały dzieła specyficznej ikonografii ilustrującej udział Matki Chrystusa w dziele zbawienia. Współcierpienie Maryi z Synem przybliżano wiernym niezwykle sugestywnie za pomocą para-teatralnych inscenizacji w plenerze. Spektakle te towarzyszyły najczęściej obchodom uroczystości Wniebowzięcia Maryi, poprzedzanych pamiątką Jej zaśnięcia i pogrzebu⁴⁷.

⁴⁴ Barbara LEWICKA, „Cmentarze – miejskie enklawy sacrum”, w: *Miasto i sacrum*, red. Maciej Kowalewski i Anna M. Królikowska (Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, 2011), 182-195.

⁴⁵ Stan badań fenomenu kalwaryjskiego zob. Ewa BILSKA-WODECKA, *Kalwarie Europejskie. Analiza struktury, typów i genezy* (Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003), 7–13; Anna MITKOWSKA, „Europejski fenomen sanktuariów kalwaryjskich ogólnoswiatowym dziedzictwem ludzkości w 5. Rocznicy wpisu Kalwarii Zebrzydowskiej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO”, *Pielgrzym Kalwaryjski* 23 (2005): 6–8.

⁴⁶ Antoni JACKOWSKI, „Kalwaria Zebrzydowska w systemie ośrodków pielgrzymkowych świata i Polski”, *Pielgrzym Kalwaryjski* 14 (2002): 36.

⁴⁷ Romuald KOŚLA, „Kalwaria miejscem szczególnej obecności Matki Bożej”, w: *Kalwaria Zebrzydowska – polska Jerozolima skarbem Kościoła i narodu polskiego*, red. Czesław Gniecki (Kalwaria Zebrzydowska: Calvarianum, 2002), 136.

Wielki rozmach planistyczny barokowych kalwarii łączył się ze wzmożonym ruchem pielgrzymkowym i generalnie nastawiony był na potrzeby rozbudowanego i emocjonalnego spektaklu. Drogi modlitewne musiały pomieścić wielkie grupy wiernych i zaspokoić charakterystyczną dla baroku potrzebę widowiska oraz przeżycia grupowego. Jednocześnie, znowu zgodnie z barokową zasadą zaskoczenia i kontrastu, nie brakowało na obszarze kalwarii „wysp ciszy i samotności” — eremów i malowniczych ustroni⁴⁸.

Przywołane wyżej, w sposób szkicowy, walory tradycyjnych założeń kalwaryjskich starano się uwzględnić w projekcie kalwarii szarogrodzkiej. Miejscowi katolicy, a zwłaszcza fundatorzy poszczególnych budowli już na etapie wstępnych uzgodnień zastrzegli, by projekt odwoływał się do rozwiązań uświęconych przez tradycję. Szczególnie polecano jako wzór dobrze znaną duchownym z Szarogrodu Kalwarię Zebrzydowską, która nazywana jest „matką wszystkich kalwarii w Polsce”⁴⁹. Za wzór konkretnych rozwiązań artystycznych stawiano też płaskorzeźby drogi krzyżowej z kościoła parafialnego. Te płaskorzeźby w stylu eklektycznym, zakupione do parafialnej świątyni w Warszawie z okazji jubileuszu 300-lecia parafii, mocno wpływały na wyobraźnię wiernych, kształtując wyobraźnię oraz gust szarogrodzian⁵⁰.

Projektant zastosował się do życzeń, tak szczegółowo wyartykułowanych, a dodatkowo starał się uwzględnić w zaproponowanych rozwiązaniach architektoniczno-artystycznych formy korespondujące z lokalnymi tradycjami budowlanymi. Chodziło przede wszystkim o dowartościowanie zabytków renesansu, który na Pustkowie Karaczewskiego przeszczepił architekt Zamoyskich Bernardo Morando⁵¹. Jednocześnie nie mogło zabraknąć motywów bizantyjskich, podkreślających specyfikę pogranicza kultur oraz wymiar ekumenicznego dialogu.

W wyborze miejsca dla poszczególnych kaplic stacyjnych zrezygnowano z dawnej zasady wierności miarom jerozolimskim z uwagi na odmienne

⁴⁸ Elżbieta GRABOŚ, „Pustelnia św. Marii Magdaleny z Kaplicą Pięciu Braci Polskich w Kalwarii Zebrzydowskiej”, *Pielgrzym Kalwaryjski* 46 (2012): 24–31.

⁴⁹ J. DZIK, „Kalwaria Zebrzydowska jako Nowe Jeruzalem”, 81–114.

⁵⁰ Wyrazem tego nastawienia jest umieszczenie informacji o drodze krzyżowej w publikacji poświęconej najcenniejszym zabytkom rejonu winnickiego. Zob. *Визначні пам'ятки віничини* [Vyznachni pam'yatky vynychny], 142.

⁵¹ Jerzy KOWALCZYK, „Jan Zamoyski — fundator i mecenas”, *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne* 3 (2005): 15; Ewelina CZERWIŃSKA, „System umocnień południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII wieku”, *Zeszyty Naukowe AON* 98 (2015)1: 249; J. FEDUSZKA, „Fortyfikacyjna działalność hetmana”, 36–39.

warunki topograficzne⁵². Poszczególnym kaplicom przyznano miejsce przy drodze modlitwy, której zawiły, niespokojny przebieg symbolizuje skomplikowane wymiary ludzkiej egzystencji⁵³. Wielorakim funkcjom tej drogi (komunikacja, liturgia, integracja, inscenizacja) odpowiada bogata paleta znaczeń symbolicznych, takich jak unaocznienie jerozolimskiej drogi krzyżowej Chrystusa, alegoria ludzkiego życia postrzeganego jako pielgrzymka, figura udoskonalającej ascezy oraz metafora zbawienia i powrotu do utraconego Raju⁵⁴.

Ekipy budowlane pouczono, by uszanowały niezwykle malowniczą rzeźbę terenu, który prezentuje ukształtowaną przez żywioły oraz przez działalność gospodarczą człowieka różnorodność nieregularnych form: urwisk, wzniesień, tarasów widokowych, dróg w głębokich wąwozach. Dla większej integracji budowli z otoczeniem postanowiono zastosować, przynajmniej w dolnych partiach murów, miejscowy kamień — piaskowiec gruboziarnisty o kremowym zabarwieniu. Dodatkowo wykorzystano porzucone w miejscowym kamieniołomie głązy, które rozstawione przy szlaku modlitewnym podnoszą ekspresję rzeźby terenu i przypominają dawne praktyki pokutne — dźwigania kamieni symbolizujących własne grzechy. Projekt zakłada zróżnicowanie form skalnych w zależności od dramaturgii miejsca. Na urwiste zbocza Góry Ukrzyżowania nałożono skały ostre i poszarpane, w najbliższym zaś otoczeniu kaplicy Grobu Pańskiego umieszczono głązy narzutowe o gładkiej powierzchni i obłych kształtach, co wzmacnia nastrój wyciszenia i spokoju⁵⁵.

⁵² Zbigniew BANIA, *Święte miary jerozolimskie, Grób Pański, Anastasis, Kalwaria* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1997); Pius BARANOWSKI, „Adrychomiusz i jego dzieło a początki Kalwarii Zebrzydowskiej”. *Pielgrzym Kalwaryjski* 26 (2005): 22–25.

⁵³ Dorotea FORSTER, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. Paweł Pachciarek (Warszawa: IW PAX, 1990), 86–92; Anna MITKOWSKA, „Bogactwo kompozycyjne i krajobrazowe Kalwaryjskiego Parku Pielgrzymkowego w Kalwarii Zebrzydowskiej”, w: *Kalwaria Zebrzydowska — polska Jerozolima skarbem Kościoła i narodu polskiego*, red. Czesław Gniecki (Kalwaria Zebrzydowska: Calvarianum, 2002), 198–199.

⁵⁴ Manfred LURKER, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, tłum. Ryszard Wojnakowski (Kraków: Znak, 1994), 297–298.

⁵⁵ To sensualne podejście ma swoje uzasadnienie w tradycji kalwaryjskiej, a także w szerzej rozpatrywanej kulturze artystycznej. Miejscowy rzeźbiarz Ludwik Sawicki chętnie sięga po dzieła Michała Anioła, które kopiuje do kaplic stacyjnych. Artystę amatora z Szarogrodu fascynuje twórczość genialnego, włoskiego rzeźbiarza, który jak nikt inny rozumiał i kochał kamień: „Kamień ma serce, to ono woła i śpiewa! W kamieniu jest życie, które wyrwa się na światło, załamuje się w kształtach i tonach, chce być widzialne i słyszalne. W kamieniu jest marzenie i siła, drzemią w nim moce złe i nieczyste, a jednocześnie siły sławiące Boga”. Karel SCHULZ, *Kamień i cierpienie*, tłum. Maria Erhardtowa (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1958), 72.

Na emocje pielgrzymów mają oddziaływać także odpowiednie okazy drzew, krzewów i roślin ozdobnych. Zwrócono uwagę na atrakcyjny zapach poszczególnych okazów i symbolikę koloru. O wiele ważniejszy od tych kryteriów był jednak zamysł odtworzenia wokół kaplic roślinności palestyńskiej, szczególnie gatunków wspominanych w Biblii: pszenicy, żyta, winorośli, figowca, granatowca, oliwki i daktylowca⁵⁶. Projekt nasadzeń, uwzględniający zamienniki roślin zbyt delikatnych, wykonał dr Marek Kopacki z Katedry Ochrony i Kwarantanny Roślin Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie⁵⁷.

Stosownie do najlepszych tradycji kalwarii europejskich architektura i wystrój kaplic stacyjnych ma przypominać scenografię teatralną, a przed pawilonami kaplic przewidziane są dobrze widoczne place przystosowane do prezentacji scen pasyjnych i celebracji okolicznościowych nabożeństw⁵⁸. Poszczególne kaplice otrzymały zróżnicowane rzuty oparte na prostych i symbolicznych formach geometrycznych, najczęściej kwadratu, prostokąta krzyża równoramiennego i ośmioboku. Ściany kaplic rozczłonkowane są za pomocą pilastrów lub półkolumn oraz fryzów i gzymsów. Ponad dachami zaprojektowano różne warianty kopuł zwieńczonych latarniami. Rozwiązania dachów nawiązują do stylistyki architektury bizantyńskiej i orientalnej. Nad każdą z kaplic umieszczono krzyż z bogatą dekoracją, dostosowaną do ikonografii stacji. Jednocześnie poszczególne krzyże nawiązują do różnych wariantów znaku zbawienia i najważniejszych przejawów jego kultu, takich jak emblemat konstantyński, krzyż jerozolimski, krzyż franciszkański, *Arbor Vitae*⁵⁹, a także uświęcony przez pobożność dolorystyczną krzyż z motywem *Arma Christi*⁶⁰. Krzyże wraz z innymi elementami metalowego wyposażenia kompleksu wykonała, zgodnie z najlepszymi tradycjami rodzimego kowalstwa, firma Michała Berdysza z Winnicy.

⁵⁶ Wolfgang KAWOLLEK i Henning FALK, *Podróż po biblijnych ogrodach*, tłum. Katarzyna Kwiecień (Poznań: Elipsa, 2005), 15-16

⁵⁷ Cyprian Janusz Moryc i Marek KOPACKI, „Projekt pustelni i ogrodu zakonnego na terenie kalwarii plenerowej w Szarogrodzie w kontekście franciszkańskiej tradycji eremickiej”, w: *Na pograniczach: szanse i zagrożenia społeczne*, red. Piotr Frączek i Jolanta Karolczuk (Sanok: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jana Grodka, 2015), 219–229.

⁵⁸ Augustyn CHADAM, „Chwalebne Misterium Męki Pańskiej”, *Pielgrzym Kalwaryjski* 15 (2003): 13-15.

⁵⁹ Przemysław WASZAK, „Krucyfiks na Drzewie Życia z dominikańskiego kościoła św. Mikołaja w Toruniu – nowe spojrzenie”, *Sztuka i Kultura* 1 (2013): 9–27.

⁶⁰ Opis krzyży zob. Cyprian Janusz MORYC, „*In hoc signo vinces*. Шаргородські хрести. Іконографічний ескіз” [Sharhorods’ki khresty. Ikonohrafichnyy eskiz], *Ковальська Майстерня* [Koval’ska Maysteriya] 43 (2016), nr 1: 60–67.

6. STRATEGIA DUSZPASTERSKA

Zgodnie z zamysłem budowniczych, sanktuarium pasyjne przyciąga pielgrzymów, którzy przybywają z różnych rejonów Ukrainy do surowych jeszcze kaplic. „Chociaż wokół niektórych z nich wciąż stoją rusztowania — przyznaje Franciszek Miciński — i tak szarogrodzka kalwaria robi niesamowite wrażenie. Ten, kto trafił tutaj po raz pierwszy, na pewno wróci do domu z masą nowych wrażeń”⁶¹. Wierni miejscowi oraz przybysze mogą przeżyć nabożeństwo drogi krzyżowej celebrowane w plenerze cztery razy w roku. Modlitwę na Drózkach poprzedza zawsze Eucharystia koncelebrowana w kościele św. Floriana pod przewodnictwem biskupa kamienieckiego. Ordynariusz diecezji przewodniczy również nabożeństwu Drogi Krzyżowej, a rozważania przy kaplicach stacyjnych wygłaszają duchowni z różnych zakonów i zgromadzeń zakonnych prowadzących działalność duszpasterską na Ukrainie.

Uroczyste celebracje urządzone w Szarogrodzie coraz częściej wiążą się z ważnymi wydarzeniami, które „piszą historię” sanktuarium, a jednocześnie mają znaczenie edukacyjne poprzez stopniowe przybliżanie wiernym idei jerozolimskich i kultu pasyjnego. Pośród najważniejszych wydarzeń należy wymienić przede wszystkim uroczyste wmurowanie w fundamentach pierwszej kaplicy stacyjnej kamienia węgielnego z Jerozolimy⁶², a następnie zainicjowanie regularnych nabożeństw pasyjnych⁶³. Ustawienie trzech monumentalnych krzyży na Górze Ukrzyżowania jeszcze bardziej wyróżniło to miejsce w pejzażu, czyniąc je symbolicznym znakiem duchowej przemiany przestrzeni oraz ważnym odniesieniem topograficznym. W 2012 r. miała miejsce intronizacja krzyża z drzewa oliwnego, który przywiozła do Szarogrodu grupa pielgrzymów z Jerozolimy. W pionowej belce świętego znaku wmontowano okruch skały z Golgoty, który traktowany jest jak relikwia. Dzięki życzliwości arcybiskupa Mieczysława Mokrzyckiego sprowadzono do Szarogrodu relikwie wielkiego czciciela Męki Pańskiej, pielgrzyma kalwaryjskiego Jana Pawła II. Ukoronowaniem tych ważnych etapów, które konstituowały ośrodek pielgrzymkowy jako sanktuarium, był dzień 26 maja 2017 r., kiedy to nuncjusz apostolski na Ukrainie abp Claudio Gugerotti

⁶¹ Franciszek MICIŃSKI, „Szarogrodzka Droga Krzyżowa”, *Słowo Polskie* (21) 2014, nr 4: 11.

⁶² Aktu tego dokonał 31 maja 2008 r. abp Ivan Jurkovič, nuncjusz apostolski.

⁶³ Odtąd odbywają się na drogach kalwaryjskich regularnie cztery razy w roku. Nabożeństwa te mają wymiar diecezjalny oraz zakonny, gromadząc za każdym razem od 2000 do 4500 pielgrzymów z różnych parafii diecezjalnych i ośrodków zakonnych rozsianych na terenie Ukrainy, np. Husiatynia, Zbaraża, Połonnego, Żytomierza, Miastkówki, Czeczelnika.

w obecności episkopatu Ukrainy oraz wielotysięcznej rzeszy pielgrzymów ogłosił Kalwarię Szarogrodzką Sanktuarium Męki Pańskiej Diecezji Kamieniecko-Podolskiej.

Rodzące się sanktuarium może liczyć na protekcję i żywe zainteresowanie hierarchii katolickiej. Ordynariusz diecezji kamienieckiej, bp Leon Dubrawski OFM, zawsze przewodniczy nabożeństwom pasyjnym w plenerze, zachęcając wiernych diecezji do kultuwowania pobożności kalwaryjskiej. O nowo powstającym ośrodku pielgrzymkowym pamiętał jego główny inicjator i rzecznik, ordynariusz kijowsko-żytomierski śp. abp Herkulan Piotr Malczuk OFM. Dwukrotnie odwiedził Szarogód nuncjusz apostolski bp Ivan Jurkovič oraz metropolita lwowski abp Mieczysław Mokrzycki⁶⁴. Troska hierarchów Kościoła o nowy ośrodek kultu była i jest wyrazem zrozumienia wielkiego bogactwa duchowego, jakie może wnieść do lokalnego Kościoła sanktuarium o charakterze pasyjnym, kalwaryjskim.

7. SPÓJNY PROGRAM IKONOGRAFICZNY

Założenie o cechach monumentalnych, pomimo rozmachu i złożonego charakteru, musi prezentować się jednoznacznie i jednorodnie pod względem formy i stylu. Zastosowane środki wyrazu — rozwiązania architektoniczne, dobór dzieł rzeźby i malarstwa, zdobnictwo oraz aranżacja przestrzeni naturalnej — mają służyć celom zawartym w tytule i charyzmie sanktuarium pasyjnego. Program ikonograficzny każdej kaplicy powinien być wewnętrznie spójny i jednocześnie korespondować z układem całości, by nie wywołać wrażenia eklektycznego zamętu⁶⁵.

Wymogi te zostały opisane i uprawomocnione liturgicznymi i artystycznymi regulacjami prawnymi Kościoła. Ich zastosowanie w ramach tak dużego projektu musi być rozciągnięta w czasie, a pracy artystów i rzemieślników nie wolno przyspieszać, co rodzi potrzebę szczególnej czujności, by nie ulec pokusie instalowania wytworów miernych, wykonanych seryjnie z materiałów pospolitych i sztucznych. Nowe możliwości technologiczne stwarzają dziś realne zagrożenia dla dobrego smaku i warsztatowej rzetelności. Równie ważna wydaje się konsekwentna wierność „narracji” teo-

⁶⁴ Jerzy WÓJCICKI, „Relikwie św. Jana Pawła II są w Szarogrodzie”. *Słowo Polskie* 26 (2014), nr 9: 1.

⁶⁵ *Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej wydane przez Konferencję Episkopatu Polski*, Warszawa, 25 I 1973 r., w: Janusz St. PASIERB, *Ochrona zabytków sztuki kościelnej* (Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, 1995), 182–183.

logicznej i unikanie wątków przygodnych, zakłócających katechizmowy wykład wiary. Aranżowana przestrzeń ma służyć wspólnej liturgii oraz modlitwie osobistej, dlatego bardzo ważne będą funkcjonalne szlaki komunikacyjne, a także nieco ukryte miejsca samotności i ciszy. Teren winien być w możliwie naturalny sposób odseparowany od otoczenia, najlepiej za pomocą kamiennego muru i żywych kurtyn roślinnych, a wejście odpowiednio opisane.

Zastosowane środki artystyczne, zawsze w redakcji realistycznej i figuratywnej, mają prowadzić do jednego szczytnego celu, jakim jest medytacja tajemnic wiary i możliwość nawiązania duchowej więzi ze Zbawicielem. Symbole zastosowane w dekoracji winny być zrozumiałe, zaczerpnięte ze skarbcza tradycji chrześcijańskiej, z pominięciem egzotycznych lub nowoczesnych hybryd. Ze względu na formacyjny charakter miejsca jego wystrój winien odznaczać się dogmatyczną poprawnością. Wyrazi się ona nie tylko w zgodności przywołanych motywów z Pismem Świętym i katechizmem, ale także w symbolicznej wymowie zastosowanych materiałów i w wysokiej jakości pracy artystów oraz rzemieślników. Konsekwentnie we wszystkich innych elementach architektonicznych i dekoracyjnych należy unikać stosowania tworzyw sztucznych i imitacji umniejszających poczucie *sacrum* i nieprzystających do powagi i funkcji miejsca⁶⁶.

Normy prawne Kościoła rzymskokatolickiego przypominają, że „każdy kościół jest czymś niepowtarzalnym”, a to oznacza, że nie powinno się ulegać pokusie wyposażania sanktuarium w wyroby seryjne, choćby wyglądały atrakcyjnie lub były darowizną. Nie ulegając pokusie komercjalizacji życia duchowego, należy powierzać wykonanie wszelkich prac artystom głęboko wierzącym i odczuwającym doniosłość zleconych im zadań. Wszystkie obiekty wyposażenia muszą odpowiadać sobie pod względem gabarytów, kolorystyki, charakteru i treści. Należy unikać przesady, by nie „przegadać” przestrzeni modlitwy. Mnożenie znaków i symboli nie doda im chwały, lecz osłabi ich działanie, a nawet zdegraduje obiekty kultu do rangi jedynie motywów dekoracyjnych⁶⁷. Niestety taka dewaluacja nader często dotyka w kościołach znaku krzyża oraz hierogramu imienia Jezus. Należy zatem zadbać o kultyczny wymiar znaków świętych i religijnych wizerunków, odróżniając tak ważną kategorię od wyposażenia służącego ozdobie⁶⁸.

⁶⁶ Henryk NADROWSKI, „U progu XXI wieku”. *Sztuka Sakralna* 2 (2002): 4-5.

⁶⁷ *Instrukcja Episkopatu Polski o ochronie zabytków i kierunkach rozwoju sztuki kościelnej*, 16 IV 1966, 11.

⁶⁸ Jacques MARITAIN, *Sztuka i mądrość*, tłum. Konrad i Karol Górscy (Warszawa: Fronda, 2001), 155–156.

Zgodnie z przepisem art. 125 Konstytucji Soboru Watykańskiego II o Liturgii Świętej *Sacrosantum Concilium* należy zachować hierarchiczny układ wizerunków tak, by uprzywilejowane miejsca przyznać krzyżowi i wyobrażeniom Chrystusa, następnie wizerunkom Maryi, św. Józefa, a dopiero w dalszej kolejności obrazom i rzeźbom innych świętych.

Zasygnalizowane już wcześniej przywiązanie szarogrodzian do akademickiej stylistyki sztuki kościelnej, która kojarzy się tu z gustem bogobojnych przodków, znalazło swe odzwierciedlenie w życzeniu, by projektant dokonał transpozycji stacji Męki Pańskiej z miejscowego kościoła — jak się okazuje niezwykle mocno wyrytych w wyobraźni miejscowej wspólnoty — w większej skali ogrodu modlitwy. Figury w kostiumach starożytnych, egzotyczna roślinność i pejzaż — najogólniej rzecz ujmując stylistyka neoklasycyzmu i orientalizująca, która cechuje omawiany zabytek, stały się dla miejscowych katolików źródłem natchnienia i ważnym odnośnikiem, właściwie miarą tożsamości kulturowej oraz artystycznego wyrobienia. Uwzględnienie tych aspiracji, choć wiąże się z niebezpieczeństwem schlebienia estetycznemu konformizmowi, znalazło kompromisowy wyraz w motywach antykizującej architektury — kolumnach, portykach i obeliskach oraz detalu dekoracyjnym, który wkroczył w obręb kaplic stacyjnych, stając się „pomostem wyobraźni”, przypominającym wielorakie aspekty dziedzictwa antyku, które na przestrzeni wieków kształtowały chrześcijańską kulturę. Struktury architektoniczne nie muszą jednak uwodzić oka swą „ładnością”, gdyż otrzymują formę rustykalną, woal patyny oraz prowokacyjne motywy pęknięć, destrukcji i zniszczeń, które spełnią funkcję znaków pamiątkowych i przestrogi przypominającej dramat niedawnych prześladowań religijnych. Ponadto w wystroju wnętrz motywom ilustrującym wydarzenia z Ewangelii towarzyszyć będzie zabieg aktualizacji, polegający na wprowadzeniu wątków najnowszej historii oraz ujęć portretowych współczesnych bohaterów wiary rozpoznawalnych w środowisku. W wymiarze materialnym proponowane motywy *all’ antica* dobrze będą korespondować z repertuarem architektury sepulkralnej dziewiętnastowiecznego cmentarza katolickiego oraz klasycyzującą architekturą monasteru św. Mikołaja⁶⁹.

⁶⁹ W XIX wieku cmentarze aranżowano jako „muzea rzeźby pod gołym niebem”. Wzorem dla nich były ekspozycje muzealne, a sam park z architekturą i rzeźbą nagrobną traktowany był również jako ośrodek życia artystycznego. Charakterystykę tego specyficznego sposobu traktowania nekropolii zob. Anna KRÓL, „Cmentarz – muzeum”. W: *Śmierć – Przestrzeń – Czas — Tożsamość w Europie Środkowej około 1900*, red. Karolina Grodziska i Jacek Purchla (Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2002), 235–258; Tadeusz M. RUDKOWSKI, *Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Panteon Polski* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006), 87.

Ostatecznym argumentem za przyjęciem stylistyki sztuki historycznej, z korektą aktualizacji, okazał się istotny dla założeń kalwaryjskich aspekt imitacji Jerozolimy palestyńskiej, a jeszcze bardziej przekonanie, że recepcja sanktuarium przez miejscowych chrześcijan nie ograniczy się jedynie do doznań estetycznych, ale uwolni pokłady refleksji, a następnie otworzy rozmodlone umysły na autentyczne działanie łaski⁷⁰.

8. INTEGRACJA SZTUK

Wiara i życie Kościoła wyrażają się przez liturgię, która jako rzeczywistość duchowa musi posługiwać się widzialnymi znakami. Od samego zarania liturgia chrześcijańska związała się ze sztuką, która pozostawała wobec niej w relacji służebnej jako *ancilla liturgiae*⁷¹. Podstawowym zadaniem sztuki sakralnej było kształtowanie świętej przestrzeni i stosownej, wzniosłej oprawy świętych obrzędów⁷². W dramatycznej sytuacji „wojny kulturowej”, którą przeżywamy obecnie, wzniosłe postulaty sztuki chrześcijańskiej są jeszcze bardziej aktualne. Nie sposób w tym miejscu nie przypomnieć słów św. Jana Pawła II wypowiedzianych do kardynałów w 1979 r.: „Nie uszło Waszej uwadze, w jakim stopniu, osobiście i przy pomocy współpracowników, zamierzam poświęcić się problemom kultury, nauki i sztuki. Jest to ważna dziedzina, w której toczy się gra o przyszłość Kościoła i świata u schyłku naszego stulecia”⁷³.

Dotychczasowe doświadczenia z dziełami nowoczesnej sztuki sakralnej niestety przekonują, że — poza nielicznymi wyjątkami — nie wnoszą one do kościołów wartości uniwersalnych. Dzieła te rzadko kiedy opiewają dogmaty i brak im wewnętrznej siły, by mogły unosić umysły wiernych ku Bogu. Wiele współczesnych propozycji, zrodzonych z buntu i kryzysu, zastępuje dawne uniwersalne przesłanie sztuki subiektywnym doświadczeniem artysty, jak to zauważa poeta Zbigniew Herbert: „Znakomita część sztuki współ-

⁷⁰ Zagadnienia związane z recepcją artefaktów zob. Maria Anna POTOCKA, *Estetyka kontra sztuka. Kompromitacja założeń estetycznych w konfrontacji ze sztuką nowoczesną* (Warszawa: Fundacja Aletheia, 2007), 163–177.

⁷¹ Stanisław SZAMOTA, „Sztuka w służbie liturgii”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 11 (1958), nr 4: 319; Elżbieta GIEYSZTOR-MIŁOBĘDZKA, „Vaticanum II Tridentinum versus. Relacje pomiędzy sztuką a liturgią”, w: *Sztuka a religia*, red. Władysław Leszczyński (Warszawa: Instytut Kultury, 1991), 41–63.

⁷² Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et Spes* (KDK), 62.

⁷³ JAN PAWEŁ II, Przemówienie na posiedzeniu Kolegium Kardynalskiego, 9 listopada 1979, w: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, 2, 1979: 1096.

czesnej – opowiada się po stronie chaosu, gestykuje w pustce albo opowiada historię swojej własnej, jałowej duszy⁷⁴.

Niestety uczuciowość nader sentymentalna, ckliwość, subiektywizm i prywatna, przemieszana z agresją wypowiedzianą w formach kanciastych, niesymetrycznych i nieharmonijnych, zapełniają dziś nasze kościoły kiczem religijnym, banałem i pospolitą brzydotą⁷⁵. Dochodzi do tego istny potop seryjnej produkcji masowej, sztucznych tworzyw i podróbek udających naturalne tkaniny, wosk, a nawet kadzidło, które w wielkiej sprzeczności z zasadami sztuki chrześcijańskiej opanowują dziś nasze świątynie. „Jak wiele nowych kościołów — potwierdza kard. Gianfranco Ravasi — jest dziś głuchych, niegościnnych, chaotycznych i nieprzejrzystych. Ci, którzy je wznosili, nie liczyli się z głosem i milczeniem, które miały je wypełnić, nie myśleli o liturgii i zgromadzeniu, słuchaniu i patrzeniu”⁷⁶.

ZAKOŃCZENIE – NOVA ET VETERA

Kalwaria franciszkańska w Szarogrodzie prezentuje próbę rekonstrukcji pejzażu kulturowego, który został dotkliwie zdewastowany w okresie „brutalnej ingerencji człowieka w sferę krajobrazu”, gdy „symbolami uprzemysłowienia i modernizacji kraju stały się dymy kominów”⁷⁷. W projekcie sanktuarium świadomie zrezygnowano z propozycji skrajnie awangardowych, które z pewnością nie odpowiadałyby specyficznej kompetencji kulturowej odbiorców. Wybór rozwiązań kompromisowych okazał się słuszny, co potwierdza m.in. duża frekwencja pielgrzymów oraz przygodnych turystów, którzy przybywają tu z odległych nawet terenów Ukrainy. Ośrodek aspiruje do rangi sanktuarium medytacji cierpień Chrystusa, ale chce także włączyć w rozpamiętywanie zbawczego misterium współczesne dramaty oraz uczcić heroiczną postawę męczenników wiary XX wieku.

Projekt zapewne nie zawiedzie pokładanych w nim nadziei dzięki szacunkowi dla wrażliwości wszystkich lokalnych środowisk oraz franciszkań-

⁷⁴ Zbigniew Herbert, „Cena sztuki”, w: *Martwa natura z wędzidłem* (Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1998), 45.

⁷⁵ *A piękno świeci w ciemności. Z biskupem Michałem Janochą rozmawia Ewa Kiedo* (Warszawa: Wydawnictwo Więź, 2017), 212–213.

⁷⁶ Tak surową ocenę współczesnej sztuki sakralnej kard. Gianfranco Ravasi, przewodniczący Papieskiej Rady ds. Kultury, przedstawił na rzymskim wydziale architektury, gdzie poproszono go o wygłoszenie *Lectio magistralis* na temat „Świątynia i plac, przestrzeń sakralna i publiczna”.

⁷⁷ Wiktor ZIN, *Narodziny krajobrazu kulturowego* (Rzeszów: Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, 2005), 79.

skiej zdolności jednania wartości uniwersalnych z wrażliwością lokalną. Franciszkańskie umiłowanie stworzeń pozwoliło także dobrze wykorzystać naturalne walory topograficzne i urbanistyczne miejscowości. Szarogród, budowany niegdyś według idei jerozolimskich – nieco orientalny, egzotyczny i pełen dominujących akcentów religijnych – kieruje wyobraźnię ku krajobrazom Palestyny, dzięki czemu odpowiada potrzebom ośrodka duchowości pasyjnej. Uszanowanie naturalnej i malowniczej rzeźby terenu oraz zwrócenie uwagi na dawne zabytki architektury i sztuki poprzez ich harmonijne włączenie w kontekst biblijnego ogrodu modlitwy czyni miejsce atrakcyjnym w aspekcie dydaktycznym, formacyjnym i rekreacyjnym. Obiecujące wydaje się podkreślenie wymiaru dydaktyczno-edukacyjnego sanktuarium, słusznie napawającego nadzieją z uwagi na zaangażowanie młodzieży w kreowanie misterium pasyjnego.

Na koniec należy podkreślić docenienie walorów natury, inspirowane zarówno doświadczeniem tradycji franciszkańskiej, jak i współczesną wrażliwością ekologiczną. Ten aspekt działań wpisuje się w popularne na Zachodzie projekty rekreacyjne i terapeutyczne. Szacunek przejawiany dla tradycji chrześcijańskiej sztuki może być inspiracją i źródłem natchnienia dla duchowieństwa i wiernych, którzy coraz chętniej i liczniej nawiedzają rodzące się sanktuarium pasyjne w Starogrodzie.

BIBLIOGRAFIA

- ANTONIUK, Dmytro. „Polskie zamki i rezydencje na Ukrainie. W Szarogrodzie i Barze”. *Słowo Polskie* 39 (2015), nr 10: 8.
- Atlas miejsc biblijnych*. Red. Barry J. Beitzel. Tłum. Krzysztof Jan Drozdowski. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008.
- A piękno świeci w ciemności. Z biskupem Michałem Janochą rozmawia Ewa Kiedo*. Warszawa: Wydawnictwo Więź, 2017.
- BANIA, Zbigniew. *Święte miary jerozolimskie, Grób Pański, Anastasis, Kalwaria*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1997.
- BARANOWSKI, Pius. „Adrychomiusz i jego dzieło a początki Kalwarii Zebrzydowskiej”. *Pielgrzym Kalwaryjski* 26 (2005): 22–25.
- BENEDYKT XVI. „Teologia św. Bonawentury. Katecheza wygłoszona w czasie audiencji generalnej 17 marca 2010 roku”. *Studia Franciszkańskie* 20 (2010): 55–59.
- BILSKA-WODECKA, Ewa. *Kalwarie Europejskie. Analiza struktury, typów i genezy*. Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003.
- BONAWENTURA, św. *Obraz Boży (De imagine Dei)*. Tłum. Kazimierz Żuchowski. W: IDEM. *Pisma ascetyczno-mistyczne*. Oprac. zbiorowe, 296–299. Warszawa: ATK, 1984.
- CHADAM, Augustyn. „Architekt budowli kalwaryjskich Paweł Baudarth”. *Pielgrzym Kalwaryjski* 22 (2004): 24–24.

- CHADAM, Augustyn. „Chwalebne Misterium Męki Pańskiej”. *Pielgrzym Kalwaryjski* 15 (2003): 13-15.
- CZARNIK, Oskar Stanisław. „Adam Chmielowski – święty Brat Albert a Ziemia Podolska”. *Głos Brata Alberta* 84 (2016), nr 1: 24–33.
- CZERWIŃSKA, Ewelina. „System umocnień południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII wieku”. *Zeszyty Naukowe AON* 98 (2015), nr 1: 246-258.
- DZIK, Janina. „Kalwaria, albo Nowe Jeruzalem’ — egzemplifikacja idei”. *Studia Franciszkańskie* 14 (2004): 61–107.
- DZIK, Janina. „Kalwaria Zebrzydowska jako Nowe Jeruzalem”. W: *Kalwaria Zebrzydowska — polska Jerozolima skarbem Kościoła i narodu polskiego*. Red. Czesław Gniecki, 81–114. Kalwaria Zebrzydowska: Calvarianum, 2002.
- FEDUSZKA, Jacek. „Fortyfikacyjna działalność hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego (1542–1605). (Zamość – Szarogród). *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne* 2 (2005): 31–41.
- FORSTER, Dorothea. *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Tłum. Paweł Pachciarek. Warszawa: IW PAX, 1990.
- FREEDBERG, Dawid. *Potęga wizerunków. Studia z historii i teorii oddziaływania*. Tłum. Ewa Klekot. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.
- GIEYSZTOR-MIŁOBĘDZKA, Elżbieta. „Vaticanum II Tridentinum versus. Relacje pomiędzy sztuką a liturgią”. W: *Sztuka a religia*. Red. Władysław Leszczyński, 41–63. Warszawa: Instytut Kultury, 1991.
- GRABOŚ, Elżbieta. „Pustelnia św. Marii Magdaleny z Kaplicą Pięciu Braci Polskich w Kalwarii Zebrzydowskiej”. *Pielgrzym Kalwaryjski* 46 (2012): 24–31.
- GUTOWSKI, Bartłomiej. *Przestrzeń marzycieli. Miasto jako projekt utopijny*. Warszawa: b.w., 2006.
- HANI, Jean. *Symbolika świętyni chrześcijańskiej*. Tłum. Adam Q. Lavique. Kraków: Znak, 1994.
- HERBERT, Zbigniew. „Cena sztuki”. W: IDEM. *Martwa natura z wędzidelkiem*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1998.
- HESCHEL, Abraham Joshua, *Człowiek szukający Boga. szkice o modlitwie i symbolach*. Tłum. Violetta Reder. Kraków: Znak, 2008.
- JACKOWSKI, Antoni. „Kalwaria Zebrzydowska w systemie ośrodków pielgrzymkowych świata i Polski”. *Pielgrzym Kalwaryjski* 14 (2002): 33–36.
- JAN PAWEŁ II. *Wiara i kultura. Dokumenty, przemówienia, homilie*. Red. Marian Radwan. Rzym: Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej. Fundacja Jana Pawła II, 1986.
- KARŁOWICZ, Leon. *Ciemista droga, Życie i działalność o. Martyniana Darzyckiego OFM na Ukrainie, więźnia Kołomy*. Kraków: Calvarianum, 1997.
- KAWOLLEK, Wolfgang, i Henning FALK. *Podróż po biblijnych ogrodach*. Tłum. Katarzyna Kwiecień. Poznań: Elipsa, 2005.
- KOBIELUS, Stanisław. *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów, 2011.
- KOBIELUS, Stanisław. „Niebieska Jerozolima – temat biblijny w sztuce”. *Studia Theologica Varsoviensia* 23 (1985), nr 1: 85–107.
- KOŚLA, Romuald. „Kalwaria miejscem szczególnej obecności Matki Bożej”. W: *Kalwaria Zebrzydowska – polska Jerozolima skarbem Kościoła i narodu polskiego*. Red. Czesław Gniecki, 135–156. Kalwaria Zebrzydowska: Calvarianum, 2002.
- KOWALCZYK, Jerzy. „Jan Zamoyski — fundator i mecenas”. *Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne*, 3 (2005): 11–22.
- KRAJEWSKA, Monika. „Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce”. *Polska Sztuka Ludowa – Konteksty* 43 (1989), z. 1-2: 49–50.

- KRÓL, Anna. „Cmentarz – muzeum”. W: *Śmierć – Przestrzeń – Czas — Tożsamość w Europie Środkowej około 1900*. Red. Karolina Grodziska i Jacek Purchla, 235–258. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2002.
- KUCIELSKA, Zofia, i Zofia TOBIASZOWA. *Rysunki Napoleona Ordy. Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów MNK*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.
- KUSPIT, Dawid. *Koniec sztuki*. Tłum. Janusz Borowski. Gdańsk: Muzeum Narodowe, 2006.
- LEWICKA, Barbara. „Cmentarze – miejskie enklawy sacrum”. W: *Miasto i sacrum*. Red. Maciej Kowalewski i Anna M. Królikowska, 182–195. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, 2011.
- LURKER, Manfred. *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*. Tłum. Ryszard Wojnakowski. Kraków: Znak, 1994.
- МАЛАКОВ, Дмитрий Васильевич [MALAKOV, Dmitriy Vasil'yevich]. *По восточному Подолью* [Po vostochnomu Podol'yu, ot Zhmerinki do Mogileva-Podol'skogo]. Moskva: Искусство [Moskva: Iskusstvo], 1988.
- MARITAIN, Jacques. *Sztuka i mądrość*. Tłum. Konrad i Karol Górcy. Warszawa: Fronda, 2001.
- MICIŃSKI, Franciszek. „Szarogrodzka Droga Krzyżowa”. *Słowo Polskie* (21) 2014, nr 4: 11.
- MITKOWSKA, Anna. „Bogactwo kompozycyjne i krajobrazowe Kalwaryjskiego Parku Pielgrzymkowego w Kalwarii Zebrzydowskiej”. W: *Kalwaria Zebrzydowska – polska Jerozolima skarbem Kościoła i narodu polskiego*. Red. Czesław Gniecki, 183-216. Kalwaria Zebrzydowska: Calvarianum, 2002.
- MITKOWSKA, Anna. „Europejski fenomen sanktuariów kalwaryjskich ogólnościowym dziedzictwem ludzkości w 5. Rocznice wpisu Kalwarii Zebrzydowskiej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO”. *Pielgrzym Kalwaryjski* 23 (2005): 6–8.
- MITKOWSKA, Anna. *Polskie Kalwarie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2003.
- MORYC, Cyprian Janusz. „Ars Christiana oraz jej rola w formacji ludzko-chrześcijańskiej społeczeństwa”. W: *Семинар. 10 років Кустодії св. Михайла Архангела Ордену Братів Менших в Україні* [Seminar. 10 rokov Kustodii sv. Mikhaïla Arkhanhela Ordeny Bratïv Menshikh v Ukraïni], 89–106. Вінниця [Vinnitsya]: bw., 2004.
- MORYC, Cyprian Janusz. „*In hoc signo vinces*. Шаргородські хрести. Іконографічний ескіз” [Sharhorods'ki khresty. Ikonohrafichnyy eskiz]. *Ковальська Майстерня* [Koval'ska Maustersernya] 43 (2016), nr 1: 60–67.
- MORYC, Cyprian Janusz, i Marek KOPACKI. „Odzyskiwanie sacrum. Aranżacja franciszkańskiej kalwarii plenerowej w Szarogrodzie”. W: *Człowiek w przestrzeni sakralnej. Liturgia i sztuka*. Red. Grażyna Ryba, 146-163. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015.
- NADROWSKI, Henryk. „U progu XXI wieku”. *Sztuka Sakralna* 2 (2002): 4–5.
- НАГРЕБЕЦЬКИЙ, Анатолій [NAHREBETS'KYU, Anatoliy]. *Іменами багата земля Шаргородська* [Imenamy bahata zemlya Sharhorods'ka]. Вінниця [Vinnitsya]: ТОВ «Мерк'юрі-Поділля» [TOV «Merk'yuri-Podillya»], 2014.
- Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej wydane przez Konferencję Episkopatu Polski*, Warszawa, 25 I 1973 r. W: Janusz St. PASIERB. *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, 180–189. Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, 1995.
- OLIŃNIK, Olena, i Janusz Chodorkowski. „Jerozolima w architekturze i urbanistyce dawnej Rusi”. W: *Jerozolima w kulturze europejskiej*. Red. Piotr Paszkiewicz i Tadeusz Zadrozny, 263–277. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1997.
- OŚĘKA, Andrzej. *Spojrzenie na sztukę*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1987
- PASIERB, Janusz. „Vaticanum II o sztuce sakralnej”. *Tygodnik Powszechny* 18 (1964), nr 27: 3.
- PASZKOWSKI, Zbigniew. *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2011.

- PIEKARSKA-WINKLER, Dorota. „Idea ‘Świętej Rusi’ i reformatorska działalność Piotra Wielkiego”. *Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne* 12 (2005), nr 2: 83–97.
- Pisma Adama Chmielowskiego (św. Brata Alberta) (1845–1916)*. Oprac. Alfons Scheltz. Wyd. 2. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, 2004.
- POSTMAN, Neil. *Zabawić się na śmierć. Dyskurs publiczny w epoce show-businessu*. Tłum. Lech Niedzielski. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, 2002.
- POTOCKA, Maria Anna. *Estetyka kontra sztuka. Kompromitacja założeń estetycznych w konfrontacji ze sztuką nowoczesną*. Warszawa: Fundacja Aletheia, 2007.
- RITZER, George. *Magiczny świat konsumpcji*. Tłum. Ludwik Stawowy. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, 2001.
- ROLLE, Antoni Józef. *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*. T. 3. Wyd. 2. Warszawa, Kraków: Gebethner i Wolff, 1880 (reprint Poznań: Kurpisz, 2004).
- RUDKOWSKI, Tadeusz. *Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Panteon Polski*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006.
- RYN, Zdzisław. „Brat Albert Chmielowski — portret psychologiczny”. *Nasza Przeszłość* 67 (1987): 91–117.
- SCHULZ, Karel. *Kamień i cierpienie*. Tłum. Maria Erhardtowa. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1958.
- SITNIK, Aleksander. *Obecność Zakonu Braci Mniejszych (Bernardynów) na terenach dzisiejszej Ukrainy (1460–1993)*. W: Семинар. 10 років Кустодії св. Микоїла Архангела Ордену Братів Менших в Україні [Seminar. 10 років Kustodii sv. Mikhaїla Arkhanhela Ordeny Brativ Menshikh v Ukrainy], 66–71. Вінниця [Vinnitsya]: b.w., 2004.
- SZAMOTA, Stanisław. „Sztuka w służbie liturgii”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 11 (1958), nr 4: 318–331.
- Шаргород відтворює пам’ятки Єрусалима* [Sharhorod vidtvoryuye pam’yatky Yerusalyma]. Вінниця [Vinnitsya]: bw., 2008.
- SZOSTAKIEWICZ, Sonia. „Święta Ruś i Trzeci Rzym”. *Frona* 11/12 (1998): 44–57.
- SZYMAŃSKI, Józef. *Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941–1964*. Lublin: Norbertinum, 2003.
- TREGUBOWA, Tatiana O. „O urbanistyce i architekturze Szarogrodu”. *Biuletyn Historii Sztuki* 57 (1995), nr 3-4K 241-253.
- WASZAK, Przemysław. „Krucyfik na Drzewie Życia z dominikańskiego kościoła św. Mikołaja w Toruniu – nowe spojrzenie”. *Sztuka i Kultura* 1 (2013): 9–27.
- WINOWSKA, Maria. *Święty Brat Albert. Opowieść o człowieku, który wybrał większą wolność*. Kraków: Nakładem Sióstr Albertynek, 1992.
- Визначні пам’ятки віничини* [Vyznachni pam’yatky vynychny]. Red. Степан Нешик [Red. Stepan Neshyk]. Вінниця [Vinnitsya]: bw., 2011.
- WŁODARCZYK, Zofia. „Ogrody biblijne”. *Peregrinus Cracoviensis* 15 (2004): 31–59.
- WOJCIECHOWSKI, Stanisław. „Locus theologicus kultury wizualnej”. W: *Miejsca teologiczne w kulturze wizualnej*. Red. Witold Kawecki, Katarzyna Flader-Rzeszowska i in., 32–39. Kraków, Warszawa: Wydawnictwo Scriptum, 2013.
- WÓJCICKI, Jerzy. „Relikwie św. Jana Pawła II są w Szarogrodzie”. *Słowo Polskie* 26 (2014), nr 9: 1.
- ZIN, Wiktor. *Narodziny krajobrazu kulturowego*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, 2005.
- ŻUCHOWSKI, Kazimierz. „Dzieje bernardynów na Ukrainie”. *Pielgrzym Kalwaryjski* 18 (2003): 13–15.

SZTUKA W SŁUŻBIE „GEOGRAFII ZBAWIENIA”.
UWAGI O PROJEKCIE I POCZĄTKACH BUDOWY KALWARII PLENEROWEJ
W SZAROGRODZIE NA PODOLU

Streszczenie

Organizowany od 2008 r. przez franciszkanów w ukraińskim mieście Szarogradzie na Podolu ośrodek pielgrzymkowy – Kalwaria franciszkańska jest wzorowany na idei kalwarii jerozolimskich. Franciszkanie, którzy w nowej rzeczywistości politycznej i państwowej powrócili do pracy duszpasterskiej na Ukrainę, odwołują się do swoich sprawdzonych doświadczeń pastoralnych. Jest to promocja pobożności pasyjnej, przeżywanej w duchu franciszkańskim. Artykuł przedstawia genezę i potrzebę budowy sanktuarium pasyjnego na bezprecedensową skalę.

Słowa kluczowe: franciszkanie; Szarogród; Podolu; kalwaria plenerowa.

ART IN THE SERVICE OF “THE GEOGRAPHY OF SALVATION”:
REMARKS ON THE PROJECT AND STARTING OF CONSTRUCTION
OF THE PLENERAL CALVARY AT SHARHOROD IN PODOLIA

Summary

The article focuses on the artistic concepts of the outdoor pilgrimage centre in Sharhorod in the broad context of the Franciscan passion tradition and the history as well as the culture of Sharhorod, which is undoubtedly a unique place. The aim of the article is to present the iconographic program of the Calvary in Sharhorod, including its integral link with the old concepts of passion centres and historical and cultural realities of the picturesque town, which never ceases to fascinate travellers and artists. A multifaceted analysis used in the study is the result of a number of methods relevant for interdisciplinary research. In addition to the interview and participant observation, which was possible due to author's involvement in the projects for many years, the author used the analytical and comparative methods as well as the analytical and descriptive methods, the tools of which allowed the researcher to capture the essential components of traditional and contemporary Calvary centres. The article presents the rich history of Sharhorod with emphasis on recent events, especially the circumstances of the Calvary creation and the first manifestations of organized worship of the Passion. The author analysed both an overall picture of the Calvary — a large garden of prayer and pilgrimage routes — as well as architecture and artistic vision of the internal design of individual chapels. The results of the analysis can be used in pastoral and educational work. They can also become the basis for the iconographic interpretation of the pilgrimage centre, which through an impact on the region participates in the reconstruction and creation of the Christian culture after the severe devastation caused by Communism.

Key words: Sharhorod; Calvary; iconography; a garden of prayer; sacred art.

1. Szarogród. Opuszczony dom w dzielnicy żydowskiej (*sztetlu*) z podcieniami, XIX wiek. Fot. autor.

2. Szarogród. Pozostałości renesansowego zamku Zamoyskich, Bernardo Morando, 1585 r. Fot. autor.

3. Szarogród. Nagrobki kirkutu na Górze Murafskiej, XVIII-XIX wiek. Fot. autor.

4. Szarogród. Nagrobki z 2. połowy XIX wieku na cmentarzu katolickim. Fot. autor.

5. Szarogród. Kaplica stacyjna I Upadku Jezusa. Fot. autor.

6. Szarogród. Misterium pasyjne podczas nabożeństwa drogi krzyżowej w 2015 r.
Fot. autor.

7. Szarogród. Misterium pasyjne podczas nabożeństwa drogi krzyżowej w 2015 r.
Modlitwie przewodniczy ordynariusz diecezji kamieniecko-podolskiej,
bp Leon Dubrawski OFM. Fot. autor.

8. Szarogród. Zakończenie nabożeństwa drogi krzyżowej na Górze Murafskiej (obecnie Ukrzyżowania). Fot. autor.

9. Szarogród. Nabożeństwo drogi krzyżowej — 26 maja 2017 r. z udziałem nuncjusza apostolskiego na Ukrainie Claudio Gugerottiego. Fot. Credo UA.

SPIS ILUSTRACJI

1. Szarogród. Opuszczony dom w dzielnicy żydowskiej (*sztetlu*) z podcieniami, XIX w. Fot. autor.
2. Szarogród. Pozostałości renesansowego zamku Zamoyskich, Bernardo Morando, 1585 r. Fot. autor.
3. Szarogród. Nagrobki kirkutu na Górze Murafskiej, XVIII-XIX wiek. Fot. autor.
4. Szarogród. Nagrobki z 2. połowy XIX wieku na cmentarzu katolickim. Fot. autor.
5. Szarogród. Kaplica stacyjna I Upadku Jezusa. Fot. autor.
6. Szarogród. Misterium pasyjne podczas nabożeństwa drogi krzyżowej w 2015 r. Fot. autor.
7. Szarogród. Misterium pasyjne podczas nabożeństwa drogi krzyżowej w 2015 r. Modlitwie przewodniczy ordynariusz diecezji kamieniecko-podolskiej, bp Leon Dubrawski OFM. Fot. autor.
8. Szarogród. Zakończenie nabożeństwa drogi krzyżowej na Górze Murafskiej (obecnie Ukrzyżowania). Fot. autor.
9. Szarogród. Nabożeństwo drogi krzyżowej — 26 maja 2017 r. z udziałem nuncjusza apostolskiego na Ukrainie Claudio Gugerottiego. Fot. Credo UA.